

Az Országos Széchényi Könyvtár olvasószolgálatának története 1802—1919

FERENCZYNÉ WENDELIN LIDIA

I.

1802—1838

A XVIII—XIX. század fordulóján, a polgári átalakulásért és a nemzeti függetlenségért vívott eszmei harc e kezdeti korszakában, újságok és folyóiratok lelkes közleményei adnak hírt először *Széchényi* Ferenc gróf könyvtáralapításáról. Pest gazdasági és szellemi életének fellendülése, a kormányzás és igazgatás fórumainak központosítása, a szellemi mozgalmak keretei közé szorított reformtörekvések és az ennek hatására egyre inkább nemzeti jellegűvé váló irodalom ápolása — mindezek megérlelték az igényt, hogy a magyar tudomány eddigi eredményeinek írásos dokumentumait megőrizték és a további kutatás számára hozzáférhetővé tegyék. Ezt az igényt már 1774-ben kifejezésre juttatta *Kovachich* Márton György a helytartótanácsához benyújtott emlékiratában, melyben az akkor még Nagyszombaton működő egyetem mellett, az egyetemi könyvtáron kívül, egy „nemzeti” vagy „országos” könyvtár felállítását sürgette.¹ Ugyanezt a gondolatot szorgalmazta 1791-ben² és 1792-ben³ kiadott publikációiban is, azzal a módosítással, hogy a nyilvános könyvtár egy tudományos társaság keretén belül lenne megvalósítandó, majd 1798-ból fennmaradt fogalmazványában⁴ ismét az önállóan működő nemzeti könyvtár gondolatához tért vissza. Utóbbi tervezetében meghatározta e könyvtár funkcióját is, mely eltérően az egyetemi könyvtárétól, nem elsősorban a tanulók igényeit lenne hivatva kielégíteni, hanem, egyfelől a tudósok kutatásait szolgálná, másfelől pedig a kormányzervek felmerülő jogi és egyéb hivatalos problémáinak megoldásában nyújtana a könyvtár anyaga alapján tájékoztatást.⁵

A *Kovachich* Márton Györggyel való személyes ismeretség és gyakori levélváltás csak siettette a megérését *Széchényi* már évek óta dédelgetett tervének, hogy jellegénél fogva egyedülálló jelentőségű könyvgyűjteményét nemzetének ajánlja fel és ezzel megvesse egy, a tudományos világ által könnyen hozzáférhető, a nemzeti öntudatot ébrentartó nemzeti könyvtár alapját. *Széchényi* 1802 márciusában írt felterjesztésében külön hangsúlyozza azt az óhaját, hogy az általa alapított gyűjtemény „a közhasználat számára megerősödjék” és bár jelenleg a pesti egyetem épületében kér számára otthont, biztosítani szeretné, hogy az egyetem áthelyezése esetén az „országos múzeum ott maradhasson, a hol a fő-kormányzások is székelni fog”.⁶

E szándékkal ellentétben már a könyvtár alapításának idején merültek fel olyan vélemények, melyek az országos könyvtár feladatának elsősorban a nemzetkincseinek megőrzését tekintették, háttérbe szorítva a „közhasználat” szempont-

ját. Mind a Bécsben élő történész, Johann Christian Engel (aki a könyvtárkatalógus I. pótkötetének előszavát írta), mind pedig ekkor már Kovachich is (aki pedig a nyilvános könyvtár gondolatát annak idején elsőként vetette fel) szerencsésebbnek tartotta volna, ha a gyűjteményt továbbra is Cenken őrzik.⁷ Gotzig János, a kassai akadémia tanára aggodalmat keltőnek tartja, „hogy az ország összes irodalmi kincsei egy nyitott városban gyűjtessenek össze.” Ehelyett javasolja, hogy Komárom vára erődítményeinek védelmében lehetne a gyűjteményt biztonságban megőrizni a jövő számára.⁷ Széchenyi célja azonban a nemzeti és polgári tudomány fejlődésének előmozdítása volt, és e célt a könyvtár csak a nyilvános használat biztosításával szolgálhatta.

A hivatalos megnyitás 1803. december 10-én volt, azonban, mivel a termék helyreállítási és rendezési munkálatai elhúzódtak, ez a megnyitás kezdetben inkább csak a gyűjtemény bemutatásának lehetőségét nyújthatta, használatáét nemigen⁹.

E kezdeti korszak olvasó- és kutatóközönségéről pontos adataink nem maradtak fenn. Számuk meglehetősen csekély lehetett. Nem kedveztek a használatnak a gyűjtemény kényszerű vándorlásai sem: 1805-ben a francia támadás veszélye elől a menekülés Temesvárra, melynek következtében nemcsak a novembertől márciusig tartó oda-vissza szállítás ideje alatt volt a ládába zárt könyvanyag hozzáférhetetlen, de újabb időt vett igénybe a kéziratok és könyvek visszaosztása, ismételt rendezése is. Így csak 1807-ben, az országgyűlés idején került sor a nádor utasítására egy külön olvasóterem berendezésére. Ezt megelőzően a használatra csupán két adat utal.

1807 augusztusában a nádor felhívja Miller Jakab Ferdinánd figyelmét, hogy tudomása szerint a könyvtárban több oklevelet és kéziratot lemásoltak és közzétettek, engedélye nélkül. Miller válaszában kifejti a kéziratok használatának eddigi módját: ismeretlenek csak kívülről tekinthették meg azokat, kutatásra csak tudósok és hivatalos személyek juthattak hozzá.¹⁰ E válaszból arra következtethetünk, hogy, ha nem is nagy számban, de használták már ezen időt megelőzően is a kutatók, a könyvtár anyagát, de kutatási területük inkább a kéziratok és oklevelek gyűjteményére utalta őket, mintsem a könyvekre. Ez a helyzet egyébként a könyvtár későbbi története folyamán is fennáll: Miller 1811-ben Széchenyihöz írt levelében¹¹ arról panaszkodik, hogy a kutatók zöme a kéziratokat keresi, a nyomtatványokat csak igen ritkán. Feltehetőleg valóban közrejátszik ebben a Miller által megjelölt ok is: a nyomdák a kötelempeldány beszolgáltatásra vonatkozó rendelkezéseket nem tartják meg és a könyvtár szűkös pénzügyi keretei nem teszik lehetővé a külföldi hungaricumok gyűjtésének teljességét sem; így az olvasók, e viszonyok ismeretében, nem is keresik a legújabb nyomtatványokat az országos könyvtárban. Emellett azonban már ekkor felfigyelhetünk a Széchenyi Könyvtárral szemben támasztott olvasói igények speciális jellegére is: a könyvtár gyűjteményének — a kutatás szempontjából — legfőbb értékét a kéziratok (és a későbbiekben a hírlapok, jelentették, ezen a területen tudott unicumokat nyújtani, míg a nyomtatványok tanulmányozását, a magánkönyvtárak mellett, az Egyetemi Könyvtár is biztosította.

A használatra vonatkozó másik adatunk ebből az időszakból szintén csak feltevésekhez nyújt lehetőséget, konkrét tényeket nem közöl. 1807-ben, a könyvtár végleges elhelyezésének régóta napirenden levő kérdése, a látszat szerint, megoldáshoz közeledett.¹² A könyvtárat is magába foglaló Magyar Nemzeti Múzeum szervezése új, önálló épület szükségességét vetette fel. Miller erre vonatkozó

latin nyelvű tervezetét *Hild* János építész tervrajzaival adta közre a nádor.¹³ *Miller* a kialakítandó Múzeum valamennyi tárának szervezeti felépítésére kitért, így elsősorban a könyvtárára, melynek fejtegetése során megjegyzi, hogy az öt éves fennállás alatt nemcsak hazánk lakosai keresték fel tömegesen, hanem külföldiek is nagy számban tekintették meg a páratlan gyűjteményt. Számszerű adatot nem közöl, így nem tudhatjuk, hogy ez a „tömeges” látogatás nem az ügy megnyeréséért munkálkodó könyvtárór megbocsátható túlzása-e, továbbá, hogy ezek a látogatók mint kutatók, a gyűjtemény használói fordultak-e meg a könyvtárban, vagy csupán a város és az ország egyik nevezetességének látványa csábította őket? Ez utóbbi feltevést valószínűsítik a könyvtár ezen időből származó vendégkönyvének adatai is. Az 1807-ben megnyitott két vendégkönyv közül az egyikben az uralkodóház tagjai örökítették meg látogatásukat, a másik — számunkra érdekesebb — a nagyközönség számára készült.¹⁴ Az 1807. április 27-ről származó első bejegyzés (benedekfalvi *Kiszely* Pál országgyűlési követ neve) után váltakozva hol latin, hol magyar formában követték egymást az aláírások, helyenkint, díszérő, elragadtatott megjegyzések kíséretében. Az első években rendszeresen 250—300 név szerepel, és ez valószínűleg pontosan fedi a látogatók számát. Nincs okunk feltételezni, hogy *Miller* nem lelkiismeretesen örökítette volna meg vendégkönyvének lapjain a könyvtár vendégeinek emlékét, annál is kevésbé, mivel ez dokumentum gyanánt szolgálhatott a gyűjtemény gyarapításáért, méltóbb elhelyezéséért, sőt, saját érdemeinek megjutalmaztatásáért kifejtett munkálkodásában. Ha tehát hitelesnek tekintjük a könyv bejegyzéseit ezen időből, meg kell azt is állapítanunk, hogy aránylag kevesebb azoknak a száma, ahol az ismert név, vagy a megjelölt foglalkozás alapján feltételezhető, hogy tulajdonosuk valóban búvárkodott is a könyvtár anyagában. *Görög* Demeter, *Budai* Ézsaiás, *Schedius* Lajos (1807), *Jankovich* Miklós (1808), *Cornides* Dániel (1811), majd 1828-ban a Pestre látogató *Kazinczy* Ferenc¹⁵ és még néhány hasonló bejegyzés mellett, elsősorban az országgyűlés Pesten járt követeinek, továbbá a nemesség tagjainak, sőt nemegyszer nőtagjainak alkalomszerű látogatásáról tanúskodik könyvünk.

Az olvasók viszonylagosan csekély számát indokolják a könyvtár közben lezajlott újabb költöztetési is: 1807-ben a helytartótanács, engedve a papnöveldei rektor ismételt kérésének — mivel az újonnan emelendő épület megvalósítása elé akadályok gördültek — az egész gyűjteményt átköltöztette az egyetem régi hajlékába (a mai jogi kar épülete helyén), és két évvel később, miután itt a felállítás nagy munkája befejezést nyert, 1809-ben, ismét a francia támadás veszélyének kitéve, *Miller* a múzeum tárgyait ládába rakva, újra menekíteni kényszerült, ezúttal Nagyváradra. A visszatérés után hét évig nyújtott otthont az egyetem épülete a múzeum gyűjteményeinek és azok csak 1817-ben foglalták el új helyüket az Országút-menti telken (a mai Múzeum-körút helyén) álló régi épületekben, amelyekben aztán az elkövetkezendő két évtizeden keresztül a könyvtár hajléka volt.

A múzeumhoz tartozó és egyre jobban gyarapodó gyűjtemények további kezelése és használata készítette a nádort arra, hogy 1810. november 16-án kelt leiratában felszólítsa *Millert* a gyűjtemény szervezeti szabályzatának elkészítésére. Az 1811. április 1-én benyújtott tervezet¹⁶ — bár teljes egészében sohasem nyert szentesítést — mint a könyvtár használatára vonatkozó első, írásban lefektetett rendelkezés, fényt derít mind a könyvtárral szemben támasztott igényekre, mind

pedig a nemzeti könyvtár nyilvános funkciójával kapcsolatos egykorú elképzelésekre.

A tervezetnek a használatra vonatkozó szabályai különbséget tesznek a könyvtár olvasói és — amint már az előbbieken említettük — nagyszámú látogatói között. Ez utóbbi csoport korszakunkban nem állította kevesebb elfoglaltságot igénylő feladat elé a könyvtárost, mint az olvasók kiszolgálása. A látogatási idő heti két napra korlátozódott, ezt a megkötést a szabálytervezet egyetlen jóváhagyott pontja, az 1811. június 30-án három nyelven kifüggesztett napirend is fenntartotta, hozzáfűzve, hogy „a’ kinek az a szándéka, hogy olvashasson: a fent megjegyzett órák között minden nap megjelenhet a könyvtárban, legottan szándékát minden akadály nélkül teljesíthetvén.”¹⁷

Az olvasók kiszolgálására vonatkozott a tervezet második része. Az egyetemi hallgatók kérdése többször foglalkoztatta *Millert*, igényeik kielégítését, úgy látzik, a nemzeti könyvtár vitatható feladatának tartotta, hivatkozva az e célra rendelt Egyetemi Könyvtár szolgáltatásaira. E tervezetében ugyan még csak az egyetemi hallgatók szépirodalmi tárgyú kéréseit kívánta elutasítani, de nem sokkal utóbb, 1811. december 5-én a nádorhoz írt felterjesztésében¹⁸ már azt hangsúlyozta, hogy „a Múzeum nem iskolás fiúk továbbképzésére szolgáló intézet”, hanem elsősorban a közhivatalok tisztviselőinek és a tudósoknak kíván segítségére lenni. De szándéka valószínűleg nem érvényesült, így az 1817-ben, majd 1820-ban készített rövidebb ügyrendi javaslataiban ez a pont már nem is szerepel, sőt a könyvtár későbbi szervezeti szabályzatai sem alkalmaznak semmiféle megszorítást az egyetemi hallgatók kiszolgálása tekintetében.

Szigorú, elsősorban a nemzeti könyvtár muzeális szerepét hangsúlyozó álláspontot képvisel *Miller* szabálytervezete a kölcsönzés kérdésében, melyet még tértívén ellenében sem kíván engedélyezni. Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy az ezt megelőző időkben kölcsönzés milyen számban és milyen formában történt, *Millernek* 1807-ben a már fentebb említett jelentése (ld. 211. l.) utal arra, hogy kivételes esetekben, még kéziratokat is kölcsönözhettek a könyvtárőr által személyesen, vagy legalább hírből ismert kutatók.¹⁹ Ezt a gyakorlatot a szervezeti szabályzat teljesen meg kívánta szüntetni, kivételt csak a Múzeum többi osztályai, illetve azoknak tisztviselői élvezhettek. Az 1817-ben kiadott újabb tervezet azonban azt is elrendeli, hogy az egyes osztályok óreinél levő könyvekről külön jegyzék készíttessék és azoknak használatát csak az intézet falain belül kívánja engedélyezni, az örök lakására nem vihetők. Ezt a szigorítást a gyakorlatban azonban nem mindig tartották be, így pl. a természetrajzi tárórének, *Tehel* Lajosnak 1816-ban bekövetkezett halála után lakásán találták meg az osztály részére kikölcsönzött kézikönyvanyagot,²⁰ majd 1818-ban, amikor a Múzeum új épületeibe való átköltözés után, *Miller* a rendezés alkalmával a kikölcsönzött könyveket és kéziratokat bekérte, a nemrégiben kinevezett könyvtári őr, *Horvát* István is beszolgáltatott három nála levő könyvtári kéziratot (köztük a *Pray*-kódexet) és hat kötet nyomtatványt. A kölcsönzés szempontjai tehát *Miller* szigorú elképzelései ellenére sem tisztázottak még, erre vonatkozó határozott rendeletet majd csak az 1832—36-os országgyűlés fog hozni. És bár a kölcsönzések a könyvtár muzeális épségét valóban veszélyeztethették, betiltásuk a helyi használat mostoha lehetőségei miatt még sokáig nem volt megvalósítható.

A könyvtár csak 1817-ben költözhetett át az Országúti telken álló régi épületbe, ahol ezúttal már hat helyiséget bírt ugyan, de ezek közül kezdetben

csak három volt bebútorozva. Egyikben az éremgyűjtemény kapott helyet, egy másik, 42 láb (kb. 14 méter) hosszú teremben a könyvtár, az előcsarnok pedig olvasóhelyül szolgált.²¹ Az itt eltöltött húsz esztendőre vonatkozólag a helyi használatot illetően még mindig meglepően kevés adat utal. A vendégkönyv bejegyzései (melyet egészen 1852-ig vezettek) a már említett okoknál fogva nem tekinthetők forrásértékűeknek a forgalom valódi méretével kapcsolatban. A könyvtárról készített jelentések és ismertetések,²² valamint a könyvtári irattár korszakunkra vonatkozó aktái csak néhány helyen foglalkoznak az olvasói igények kielégítésének kérdésével (és ezek is inkább a kölcsönzési igényekre vonatkoznak²³), míg a könyvtár egyéb irányú: gyarapító, rendező és lajstromozó tevékenységéről, valamint az állomány gazdagodásáról részletesen beszámolnak. Így éppen az adatok hiányából következtethetünk arra, hogy a kutatók az olvasótermet nem sokkal nagyobb számban kereshették fel, mint az előző években. Számuk 1833 után, feltehetőleg, némileg növekedett, amikor az akadémiai tagok engedélyt kaptak, hogy — tekintettel az Akadémiai Könyvtár alapját képező *Teleki*-gyűjtemény használatának nehézségére — kutatásaikhoz az Egyetemi Könyvtár és a múzeumi könyvtár kéziratárát (majd 1837-től kölcsönzését is) igénybe vehessék.²⁴ Az olvasóterem forgalmára vonatkozó egyetlen utalást *Horvát* István említi 1822-ben a nádor által elrendelt revízióról készített jelentésében, mely szerint kénytelen munkáját fűtetlen helyiségben végezni, „nem akarván a látogatókkal zsúfolt olvasóterembe átvitetni a könyveket.”²⁵ Az igazságot, valószínűleg, az egykorú adatok hiányából levont következtetés és *Horvát* állítása között kell keresnünk: a könyvtárat látogatták ugyan olvasók, de igényeik kielégítése — azoknak nem jelentős száma miatt — a könyvtáros munkaidejének csak jelentéktelen részét foglalta le és az ezirányú tevékenység, mint kézzelfogható, tetszetős eredmény nem érdemelt különösebb helyet a könyvtárral kapcsolatos írott dokumentumokban. A használatnak e csekély voltára az a magyarázat tekinthető legvalószínűbbnek, mely szerint a XIX. század első harmadában még nem tudatosodtak az értelmiség körében a nemzeti könyvtár anyagának tudományos felhasználásában rejlő lehetőségek, melyekre csak a reformkor végén, részben éppen a könyvtáros *Horvát* István történeti munkássága irányította rá a figyelmet.²⁶

Másfelől változatlanul útjában állott a helyi használat szélesebb körű kibontakozásának a könyvtár eddigi viszontagságos sorsa, a könyvek többszöri átrendezése, a pontos katalógus hiánya és a személyzet kis száma.²⁷

Hasonlóképpen nincsen pontos adatunk a kölcsönzés méreteiről sem. Mivel *Miller* erre is vonatkozó szabályzattervezetét hivatalosan soha nem hagyták jóvá, az évek során kialakult gyakorlat szabta meg a kölcsönzés lehetőségeit. A kölcsönzők is általában két kategóriába oszthatók. Egyfelől a hivatalos szervek, kormányzóhatóságok veszik igénybe a könyvtár anyagát, mint erre *Miller* is hivatkozik, amikor 1819-ben a múzeum számára portómentességért folyamodik a nádorhoz a kölcsönkért nyomtatványok és kéziratok megküldése érdekében.²⁸ Emellett több olyan eset is előfordult, hogy a könyvtárosok magánszemélyeknek, ismerőseiknek egy-egy könyvet kikölcsönöztek az állományból.²⁹

A kérdés törvényes rendezését, hosszas vita után, az 1832—36-os országgyűlés hozta meg. A vita során a főrendek a kölcsönzés további engedélyezése mellett foglaltak állást, azzal az érveléssel, hogy „az intézet rendeltetésével meg nem egyeztetetik, hogy semmiféle tárgy senkinek sem adódhassék ki; mert különben az egész gyűjtemény nagy részben haszon nélkül lesz”. Legfőbb indokuk a helyi

használatra alkalmas épület hiánya volt. Ezzel szemben a karok és rendek — hivatkozva a tervezett új épület megfelelő helyviszonyaira — a kölcsönzés teljes eltiltását követelték, és eredményesen: a törvényjavaslat kimondja, hogy „a Múzeum gyűjteményeiből semminemű tárgyak országgyűlési engedelem nélkül ki nem adathatnak”.³⁰ A döntést törvénybe nem iktatták, de mint országos határozat érvénybe lépett.

Nem sokkal a határozat megszületése után, 1838-ban a könyvtár történetének ez az első korszaka szomorú véget ért. A régi telken emelendő új épület munkálatai hosszas huzavona után csak éppen, hogy megkezdődhettek, amikor az 1838. évi árvíz veszélye ismét kiűzte a könyvtárat már amúgy is roskatag otthonából.

Összefoglalva az áttekintett korszakban a könyvtár olvasószolgálati tevékenységét, megállapíthatjuk, hogy, ha számszerű eredményekben nem is vetélkedhetett a nagyobb létszámú személyzettel, kedvezőbb helyviszonyokkal és régebbi, kiforrott nyilvános szolgálati gyakorlattal bíró Egyetemi Könyvtárral, de a nemzeti könyvtár kifelé irányuló funkcióját adott körülményei között igyekezett ellátni. Látogatóinak többségét kétségtelenül a gyűjteményben gyönyörködni kívánó érdeklődők jelentették, a tényleges kutatók kisebb csoportja mellett. De a könyvtáros az olvasók kiszolgálásánál nem kevésbé fontos feladatot végzett az állomány bemutatásával sem, hiszen a nemzet kincseinek e tárháza már létének tényével is szerepet kapott a nemzeti gondolat fejlődésében. A tényleges olvasók érdeklődése inkább a kéziratok és oklevelek felé irányult, melyek jobbra még publikálatlan adataikkal nagyobb lehetőségeket kínáltak, mint a más könyvtárakban is fellelhető nyomtatványok.

A használat lehetőségei és keretei tehát még csak kialakulóban voltak.

II.

1838—1846

„... a nagy vízáradás alatt nyakra-főre, hogy a Nemzet Kintse megmentessék, mindent részént ládákban, részént kosarakban az első emeletbe kellett földszínről hordatnom, utóbb pedig, lebontatván fölöttem a házfedél az Építész humanitásából, megint mindent a Ludovicaumba kellett kasos szekerekben kitaritanom”.³¹ *Horvát* István szavai így foglalják össze az elkövetkező kilenc éves korszak kezdetét.

1838. március 14-én okozta az árvíz az immár rendszeressé váló könyvtári munkában az első fennakadást, *Horvát* kénytelen volt a gyűjteményt átrakni részint a magasabb polcokra, részint az emeleti helyiségekbe. A múzeum tulajdonába nemrégiben került *Jankovich*-gyűjteményt is *Jankovich* Miklós házából biztonságos helyre kellett szállítani: a kéziratokat és régiségeket a pestmegyei fegyvertárba, az ékszereket a budai levéltárba, a könyveket és képeket pedig az az egyetem és a nemrég elkészült Ludovika épületébe. Ez utóbbi helyre került valamivel később a Széchényi Könyvtár többi anyaga is, amikor az új épület munkálatainak előrehaladásá val a régi, roskadozó házak lebontása elkerülhetetlené vált. Mivel az átköltötetés — hasonlóan az árvíz ellen való védekezéshez — siettetett, gyors munka eredménye volt,³² így a könyvek felállításának rendje már szállítás közben megbomlott. A Ludovika épületében a gyűjtemény egy részét ugyan ideiglenes rendben felállították,³³ de többsége ládákban maradt, és a

használat számára egyébként sem lehetett helyet biztosítani. Nemhogy az olvasóközönség, de még a könyvtáros sem férhetett hozzá sok esetben az így őrzött anyaghoz. Erre hivatkozik *Horvát* is 1843-ban, az újonnan kinevezett *Kubinyi* Ágoston múzeumi igazgatót tájékoztató emlékiratában.³⁴ *Horvát*nak egy, még 1840-ben írt leveléből is az tűnik ki, hogy az árvíz óta a könyvtárat igen kevesen látogatták és anyaga nincs használható rendben felállítva.³⁵ E kevesek között írásos adat tanúskodik például *Döbrentei* Gábor könyvtári kutatásairól, aki 1841-ben az Akadémia megbízásából dolgozott itt.³⁶ A könyvtár vendékönyve³⁷ sem nyújt segítséget e korszak látogatóinak megismeréséhez: az aláírások sora 1837-ben megszakad és csak 1846-ban, az új épület elfoglalásakor kezdődik újra.

A kölcsönzésekről fennmaradt adataink már valamivel bővebbek. Az országgyűlés által határozatba hozott kölcsönzési tilalom betartásához a nádor ragaszkodott és a *Horvát* által felterjesztett kérelmek többségét elutasította. A rendelkezés betartásának szigorára jellemző, hogy kijátszását a szolga megvesztegetésével is próbálták elérni. 1841-ben *Gromann* András könyvtári szolga a *Pray*-kódexet lakásán engedte át használatra,³⁸ majd 1845-ben a tilalom ellenére kölcsönzött a könyvtár anyagából, ezért *Kubinyi* megvonta tőle a Ludovika könyvtári helyiségének kulcsait és más beosztásba helyezte át.³⁹

A Ludovika épületében töltött évek tehát, nem jelenthettek fejlődést sem a könyvtár elrendezésében, sem annak használatában.

Közben az új múzeumi épület munkálatai befejezéshez közeledtek. 1844 végére az építkezés befejeződött⁴⁰, és 1846 januárjában megkezdődött a múzeum gyűjteményeinek átköltöztetése.

III.

1846—1866

A Múzeum új épületének első emeletén 14 terem állt a könyvtár rendelkezésére. A helyviszonyok lényegesen kedvezőbbek voltak a *Hild* János által 1807-ben tervezett épület lehetőségeinél, amely a könyvtár számára mindössze négy kisebb méretű helyiséget és egy nagyobb raktártermet biztosított volna.⁴¹ A jelenlegi beosztást a tervező *Pollack* Mihály a könyvtáros *Horvát* István javaslatainak figyelembevételével készítette el, a könyvtár funkcióinak megfelelően. *Horvát* a bútorozásra vonatkozólag is összeállított egy tervezetet, de a végső berendezésben *Pollack* Mihály kisebb költséget igénylő javaslatai valósultak meg.⁴²

Az anyag felállítása és elrendezése már az 1846-ban — az elhunyt *Horvát* István helyére — kinevezett új könyvtárőr, *Mátray* Gábor nevéhez fűződik. A termék bebútorozása és a raktári rend ezzel összefüggő végleges kialakítása még évekig elhúzódott. *Mátray* még a beköltözés után három évvel is, *Kubinyi* igazgatóhoz írt feljegyzésében a bútorzat elkészítését sürgeti, amely nélkül „nyilvános használatra a könyvtárt megnyitni . . . lehetetlen”.⁴³ Az állomány mégsem került teljesen használatlanul, mint az előző korszakban. A helyi használat méreteire vonatkozó adatok azonban meglehetősen ellentmondóak. Már 1849-ben, a könyvtár igényeinek összeírásában a már berendezett terem mellett,⁴⁴ még egy olvasóterem berendezése szerepel, a „honoratiorok” számára, majd egy évre rá a könyvtárőr egy szolga függetlenítését is kéri az állandó olvasótermi felügyelet biztosí-

tására — hivatkozással a kutatók nagy számára.⁴⁵ Ezzel szemben, alig két héttel később a Bécsben megjelenő *Oesterreichischer Korrespondent* hasábjain elmarasztaló közlemény jelent meg a Nemzeti Múzeum könyvtáráról, mely nehezményezte, hogy a magyar múlt kutatása szempontjából egyedülálló jelentőségű gyűjtemény, rendezetlen állapot miatt, évek óta hozzáférhetetlen, használatlan.⁴⁶ Mátray ugyan határozottan tiltakozik e megállapítás ellen: „Hamis egyébiránt azon hírlapi állítás, mintha a könyvtárat senki sem használhatná. Mert 1847-től fogva egyes tudósok mostanáig folytonosan használták mind a kéziratok, mind a nyomtatványok gyűjteményét.”⁴⁷ De ugyancsak ő az említett időszak viszonyait kedvezőtlenül jellemzi *Kazinczy* Gáborhoz 1848 decemberében írott levelében, aki a kutatás lehetőségei iránt érdeklődött. A kért kéziratokba való betekintést — írja — csak vagy a *Kubinyi* igazgató, vagy a saját lakásán tudja biztosítani, mivel a könyvtárteremben sem a fűtés, sem az olvasók kiszolgálásához szükséges felügyelet nem valósítható meg.⁴⁸

A zavartalan munkát a közben lejátszódó politikai események is akadályozták. Csak nehezen sikerült kivédeni az épület kórház céljára történő lefoglalását, a még rendezetlen, bekerítetlen Múzeum-kert pedig felváltva, előbb a magyar nemzetőrök, majd az osztrák katonák táborhelyéül szolgált, sőt az utóbbiak még az épület belső udvarait és folyosóit is megszállták. Így nemcsak a veszélyeztetett termekben levő kézirat- és oklevélgyűjtemény biztonságosabb helyre szállítása nehezítette a feldolgozó- és kutatómunkát, de a helyükön maradt gyűjteményrészekben sem tették lehetővé a zavaros külső körülmények a tudományos bűvárkodást.⁴⁹ Az abszolutizmus korának ezt követő évtizedében pedig a politikai és kulturális elnyomás befolyásolta kedvezőtlenül a nemzeti szellem kincseit őrző könyvtár fejlődését és az általa nyújtott kutatási lehetőségek megfelelő kihasználását.

A vendégkönyv adatai ebben az időben már egyáltalán nem nyújtanak segítséget kutatásainkhoz. Az évenkénti aláírások számának fokozatos csökkenése (1848-ban pl. összesen három név!) arra enged következtetni, hogy a helyi használat méreteinek növekedésével a vendégkönyv már csak a kiemelkedő látogatók, tudományos nevet szerzett kutatók emlékét kívánta megörökíteni.

Az első számszerű adatunk 1860-ból maradt fenn: ez év folyamán az ór szobájában (a külön olvasóterem igénye 1846-tól még ez ideig sem valósult meg) a kutatók 3553 nyomtatványt és 1808 kéziratot használtak.⁵⁰ Ez a szám naponta — leszámítva a vasárnapok, ünnepek és az évi takarítás hozzávetőleges idejét — átlagosan kb. 16 egység használatát jelenti. Bár messze elmarad az Egyetemi Könyvtár egykorú forgalmi adatai mögött, megítélésénél figyelembe kell vennünk, hogy egyrészt az Egyetemi Könyvtár olvasóközönségének törzsét alkotó egyetemi hallgatók és gimnáziumi tanulók tanulmányi kéréseit a nemzeti könyvtár nem volt hivatott kielégíteni, és így ezek nem is nagy számban keresték fel. Másrészt az ór szobájában biztosítható olvasóhelyek száma erősen korlátozott volt, végül pedig a nyitvatartási időt, a világítás megoldatlansága és a felügyelet hiánya miatt csak napi négy órában állapították meg, délelőtt 9-től 1 óráig.⁵¹ (Ugyanakkor az Egyetemi Könyvtár ez időben naponta nyolc órán át, 8—12-ig és délután 4—8-ig állt az olvasók rendelkezésére.⁵²)

A helybeni olvasás gyakorlatának első hivatalos szabályozására is e korszak folyamán, 1859-ben került sor. *Miller* el nem fogadott tervezete után *Kubinyi* Ágoston 1845-ben inkább általánosságokban mozgó, a könyvtári használat kér-

déseit nem részletező utasítástervezete⁵³ szintén nem nyert szentesítést, és a kérdés végleges rendezésére nem is volt alkalmas. 1847-ben Mátray Gábor sűrgeti ismét a könyvtári szabályzat elkészítését, melynek megszövegezéséhez fel is dolgozta a bécsi, prágai és müncheni könyvtárak rendszabályait,⁵⁴ de végül is csak 12 évvel később, a helytartótanács 1859. január 6-án kiadott német nyelvű múzeumi utasításai szabályozták elsősorban a könyvtár használatát.

Ez az utasítás is inkább a kölcsönzés gyakorlatával foglalkozik részletesen, a helyi használatnak csupán öt paragrafust szentel, melyben az olvasást előzetes beiratkozáshoz köti, de csak azokra vonatkoztatva, akiket a könyvtáros személyesen nem ismer. A belépőjegy díjtalan és a könyv kikérésekor a teremfelügyelőnél leadandó. Egyszerre csak egyetlen könyv vagy kézirat adható ki használatra, abba bármiféle bejegyzést tenni tilos és megrongálása esetén büntetés fizetendő. Nem tér ki külön az utasítás — előzményeivel ellentétben — a tiltott könyvek kezelésére, feltehetőleg azért, mivel ezeknek jegyzékét a könyvtár megkapta, tehát a tisztviselők ismerték, az olvasók körében pedig nem kívánták hivatalosan publikálni olvasmányaik illetően cenzúrázását.

Bővebb, pontosabb megfogalmazásban határozta meg az utasítás a kölcsönzés mikéntjét. A kölcsönző személyeket kizárólag a hivatalos hatóságok képviselőire, akadémiai tagokra és a nyilvános tanintézetek tanáira korlátozta, rajtuk kívül a Pesten és Budán lakó, ismert nevű tudósok és művészek vehették igénybe, kaució ellenében, a könyvtár anyagát. De számukra is tilos volt a kéziratok, ritka vagy különösen értékes művek, tájékoztató kézikönyvek és a metszetek kölcsönzése. A kölcsönzés határidejét egy hónapban szabta meg, ennek elteltét figyelmeztetés, majd progresszíven emelkedő büntetés kiszabása követte. Évenként egyszer, a könyvtár őszi rendezési-takarítási szünete idejére pedig valamennyi kölcsönvett könyv beszolgáltatását rendelte el.

Az új utasítás egyes pontjai nagyjából megegyeznek a másik két pesti gyűjtemény, az Akadémiai és az Egyetemi Könyvtár érvényben levő rendelkezéseivel,⁵⁵ a nemzeti könyvtár speciális szerepét nem juttatják kifejezésre. Létrejöttét ugyan régi igény érlelte meg, betartása azonban — mint a későbbiekben látni fogjuk — nem minden időben és minden esetben volt egyformán következetes.

Az 1832—36-os országgyűlés kölcsönzési tilalmának már egy évtized eltelte után, úgy látszik, egyre kevésbé sikerült érvényt szerezni. *Kubinyi* 1849. évi utasításában ugyan még határozottan leszögezi, hogy „az országgyűlési kijelentéseknél fogva nem lévén szabad semmit a nemzeti múzeum gyűjteményeiből kikölcsönözni, ... ezután ... a gyűjteményi tárgyak csupán csak az épületben szolgálhatnak ismeretterjesztésül”,⁵⁶ de egy évvel később kelt újabb utasítása⁵⁷ már a kölcsönzés szabályait foglalja össze. Sőt, ezek a szabályok, összehasonlítva az Akadémiai Könyvtár 1848-ban kelt szabályaival, meglehetősen liberálisak. A könyvek kölcsönzési idejét *Kubinyi* fél évben szabja meg (az Akadémiai Könyvtárban egy hónap a kölcsönzési idő), és biztosítja a hosszabbítás lehetőségét is. Kölcsönzési tilalom csak a „ritka és diszpéndányokra” vonatkozik (az Akadémiai Könyvtár a tilalmat kiterjeszti a „felüti munkákra” és a kéziratokra is), a kéziratokkal kapcsolatban egyáltalán nem intézkedik. Az utasításban az egyetlen megkötést az jelentette, hogy minden kölcsönzési kérelmet előzetesen az igazgatónak kellett felülvizsgálnia és engedélyeznie.

A kölcsönzésekről a könyvtárór köteles volt nyilvántartást vezetni. Ez az első, rendszeresen vezetett nyilvántartás, amely a Széchényi Könyvtár közönség-

szolgálatáról fennmaradt.⁵⁸ Első, vaskos kötete 1847. április 27-től 1866. június 6-ig terjed és a következő adatokat tartalmazza: a kölcsönzés kelte, sorszáma, a kölcsönző neve, lakása, saját kezű aláírása, a kölcsönvett munka címe, a kötetek száma, formátuma (ívrétben), könyvtári jelzete, a „használhatás” ideje és feltételei, a visszaadás kelte, a könyvtáros észrevételei. Feltehetőleg létezett emellett egy másik nyilvántartás is, mely a kölcsönzött műveket tartotta számon, vagy szintén regisztrált kötet formájában, vagy esetleg — az előző évek gyakorlatát követve — térítvényeken. A térítvények használata ugyanis a továbbiakban is fennmaradt, kötetünk sorszám-rovatába a térítvény száma került. A kölcsönzések e kétfajta rögzítése azonban, különösen az első időkben, nem teljesen fedte egymást. Így pl. 1848-ban a Kisfaludy Társaság kikölcsönözte Révai Miklós kiadatlan munkáit, három tanu jelenlétében, térítvény ellenében,⁵⁹ a kötetes nyilvántartásban ennek az adatnak mégsem sikerült nyomára akadnunk. A térítvények számozását évenként újra kezdték, és amellett ugyanaz a személy egy éven belül is, minden alkalommal új számot kapott. Nevét és lakcímét, néha foglalkozását is pontosan beírták (pl. 1854: „Irinyi József, Nádor utca, Ullmann ház”; „Vas Gereben író úr, Pest, Statio utca, Szakál ház), de a saját kezű aláírás rovata rendszerint üresen maradt. Ugyanígy kitöltetlen a kölcsönzött könyv állapotára vonatkozó megjegyzések helye is. A mű visszaadását általában dátum igazolta, de sok esetben csak a bejegyzés egyszerű áthúzása.

A kölcsönzés időtartama esetenként változó volt. Az egy héttől félévig terjedő határidőket helyenként „bizonytalan időre”, „rövid időre” szóló terminusok tarkítják. Az engedélyezett hosszabbítás lehetőségével a legtöbb kölcsönző élt is, de nem ritka a már egy, vagy két éve lejárt kölcsönzésre vonatkozó bejegyzés sem. Ebből is látszik, hogy a kölcsönzés kérdését — az országgyűlési határozat kezdeti betartása után — liberálisabban kezelték, mint azt a nemzeti könyvtár jellege megkívánta volna. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az Egyetemi, valamint az Akadémiai Könyvtár már említett szabályzatai a kéziratok kölcsönzését kivétel nélkül eltiltották, ugyanakkor a nemzeti könyvtár kéziratanyagára ilyen tilalom kezdetben egyáltalán nem vonatkozott, 1859 után pedig nem minden esetben tartották meg. (Hogy csak néhány példát említsünk: *Kazinczy* Gábor 1852-ben *Cserei Mihály: Vera historia Transsylvaniae* c. kéziratát, *Thaly* Kálmán 1863-ban *Jankovich: Cimelion*-ját és még több más kéziratot kölcsönzött stb.)

Ami a kölcsönzések számát illeti, az első években 1—5 eset (illetve 1—8 mű) között mozgott csupán, majd 1851-től emelkedni kezdett és egészen 1866-ig évente átlag 50 kölcsönzés (125 mű) fordul elő. A szám tehát nem nagy (ha elfogadjuk azt, hogy az első évek eltelte után a nyilvántartás vezetése megbízható és pontosan fedti a valóságot) és ez a szabadabban engedélyezett kölcsönzési rend mentségéül szolgálhat. Sőt, ebbe az aránylag kis számba még beleértendő az egyes múzeumi osztályokra került könyvek tartós kölcsönzése és a múzeumi tisztviselők könyvhasználata is. (1847-től 1850-ig kizárólag ezek szerepelnek, ebből is arra kell következtetnünk, hogy ez időben az ismert köteten kívül, valamiféle egyéb, azóta elveszett nyilvántartás is lehetett a külső kölcsönzők számára.)

Tartalmi megoszlás szempontjából a kölcsönzött művek nem nagyon változatosak. Az igény — egy-két eset kivételével — szinte kizárólag hungaricumokra vonatkozott (könyvek, kéziratok és folyóiratok tekintetében egyaránt), a nemzeti könyvtár tehát valóban gyűjtőköri adottságainak megfelelő szerepet töltött be. Ezek között is elsősorban történettudományi és valamivel kisebb számban szép-

irodalmi művek szerepeltek, a természettudományok magyar irodalma iránt igen csekély volt az érdeklődés. A kölcsönzött anyag ilyen egyoldalú megosztása összefügg a könyvtár használóinak foglalkozási rétegződésével. A múzeum tisztviselői mellett főként szépírók, folyóiratszerkesztők, akadémiai tagok, középiskolai és egyetemi tanárok (ez utóbbiak, tekintettel az Egyetemi Könyvtár használatára, ritkábban) éltek a kölcsönzés lehetőségével, elvéve találkoztunk egy-egy orvos, földbirtokos, kormányzószervi tisztviselő nevével is — az 1859. évi szabályzat tilalma ellenére. *Thaly Kálmán, Toldy Ferenc, Kazinczy Gábor, Benkert József, Vajda János, Rómer Flóris, Henszlmann Imre, Nagy Iván, Pesty Frigyes* nevével találkozhatunk ismételtelen a könyv lapjain. *Vas* Gereben 1853-ban kölcsönözte ki *Gvadányi: Egy falusi notárius*-át, valószínűleg mintaként az 1857-ben *Peleskei notárius* címen indított népkönyvtársorozathoz. *Barabás Miklós* „akadémiai festőművész” két művészettörténeti kötetért vette igénybe a könyvtárat. 1857-ben ismert külföldi kutató neve is szerepel: a későbbi Nobel-díjazs okortudós, Theodor *Mommsen*, ekkor a boroszlói egyetem római jog professzora rövid pesti tartózkodása idején a nemzeti múzeum gyűjteményét is felkereste.⁶⁰

A nemzeti könyvtár új épületében eltöltött első húsz esztendő a szervezett könyvtári munka, a fokozottabb nyilvános forgalom és a rendelkezésekkel szabályozott kifelé irányuló szolgáltatások kibontakozásának korszaka volt. A nagyobb méretű fejlődésnek gátat vetettek a szabadságharc bukását követő *Bach*-korszak elnyomó, a nemzeti gondolatot megtestesítő könyvtár számára semmiképpen sem kedvező viszonyai. Ennek egyik következménye volt a könyvtár anyagi igényeinek kielégítetlensége, a végleges elrendezést és a használatot lehetővé tevő helyiségek berendezésének késlekedése és a gyűjtemény épségét, a zavartalan munkát biztosító szervezeti szabályzat kiadásának elhúzódása. Mindezek ellenére igyekezett a könyvtár betölteni azt a szerepet, mely a gyűjtemény jellegénél fogva egyedülálló intézményre hárult: a magyar tudomány és szépirodalom művelőinek olyan galériája vette igénybe az állományt, akiknek munkálkodása szak- és szépirodalmunk jelentős mérföldköveit alkotja. A kutatók számának szinte évenkénti növekedése mutatja, hogy társadalmunkban, az előző korszak szűk köréhez képest, már egyre szélesebb réteg igényli a nemzeti könyvtár használatát.

IV.

1866—1918

1866. június 4-én nyílt meg — jelenlegi helyén — a könyvtár 80 férőhelyes olvasóterme, amely már kizárólag csak a kutatók rendelkezésére állott, a könyvtári tisztviselők munkahelyéül nem szolgált. A bútorozás csak 1869-re fejeződött be teljesen és ugyanezen évben megkezdődött az állomány végleges elrendezése (a müncheni udvari könyvtár rendszere szerint), jelzetelese, a nagyformátumú katalóguslapok és a szakrepertorium felfektetése.⁶¹ A használat körülményei tehát lényegesen kedvezőbbekké váltak, aminek eredménye — mint a későbbiekben látni fogjuk — az olvasóforgalom ugrásszerű megnövekedésén mérhető le.

Az olvasóterem megnyitása újabb, a megváltozott körülményeknek megfelelőbb használati szabályzat kiadását tette szükségessé.⁶² Elkészítéséhez az Egyetemi és az Akadémiai Könyvtár szabályai szolgáltak alapul. Az eddig érvényben levő rendszabályokat csak részben módosították és néhány újabb utasítással

egészítették ki. Így kötelezővé vált a ruhatár igénybevétele, az olvasóteremben „a művelt társaságokban megkívánható illem megtartása”, és a könyvtár tudományos jellegének biztosítása érdekében eltiltották a szórakoztató, szépirodalmi olvasmányok nem tudományos célból történő használatát. Ez a probléma azonban itt sem nyert végleges megoldást, mert három évvel később, 1869-ben *Eötvös József* miniszter a könyvtárhoz intézett leíratában ismét felveti, mint a könyvtár-őrrel szemben támasztott követelményt, „hogy az olvasdát mulatóhelyé alá-süllyedni nem engedendi és azok megrendeléseinek foganatosítását állhatatosan megtagadja, kik az olvasdában az időt csupán mulattató olvasmányok, képes-könyvek és effélék forgatásával tölteni kívánnák”.⁶³

A könyvtár látogatóival kapcsolatban az utasítás semmiféle megkötést nem tartalmaz, azt kizárólag a kutatás tudományos mivoltához köti. Ennél egy lépéssel tovább menne *Pulszky* Ferenc 1882-ben készített tiszti utasítási tervezete, mely a használat előfeltételül az érettségi vizsgát, továbbá a „tisztességes öltözetet és magaviseletet” kívánja meg. Az olvasók ilyen meghatározása azonban — melyet a későbbi szabályzatok (az 1889.⁶⁴ és az 1898.⁶⁵ évi) is átvesznek — annyira általános jellegű, hogy tulajdonképpen korlátozást nem jelent. Az 1909-ben kibocsátott újabb hivatalos szabályzat⁶⁶ ezt a meghatározást némileg kiterjesztette: a korhatárt 16 évre szállította le, de ismételten hangsúlyozta, hogy szépirodalmi művek az olvasóteremben kizárólag tudományos kutatás céljából adhatók ki.

Erre a megszorításra nemcsak a könyvtár tudományos színvonalának biztosítása érdekében volt ismételten szükség, hanem az olvasók számának növekedése is bizonyos korlátozások életbeléptetését sürgette. A század hetvenes éveitől rohamosan fejlődő főváros, az 1873-ban egyesített Budapest népessége, a kapitalizmus kialakulásával és a városfejlesztési tervekkel összefüggésben, évről évre növekedett, Bár e megnövekedett számú lakosság kulturális igényeinek mértéke még nem állott arányban annak számával, és bár ezen igény kielégítésére ekkor már a három tudományos nagy könyvtár mellett kezdenek feltűnni a kisebb, városi kölcsönkönyvtárak is — a nemzeti könyvtár olvasószolgálatára is e fejlődés azért fokozott feladatokat hárított. Ezt ismerte fel már 1875-ben az elhunyt *Mátray* Gábor helyére kinevezett új igazgató, *Fraknói* Vilmos is, aki programja szerint a vasárnap délelőtti nyitvatartást is meg akarta valósítani, tekintettel azokra, akik csak munkaszüneti napon tudják a könyvtárat felkeresni.⁶⁷ A terv végül is nem realizálódhatott, a személyzeti és világitási problémák miatt csak a századforduló éveiben sikerült a nyitvatartási időt hétköznapokon délután 4 óráig kiterjeszteni, de azzal a megkötéssel, hogy déli 12 óra után már a kiszolgálás szünetel (a raktári világitás hiánya miatt).

Ugyancsak a megnövekedett forgalom tette szükségessé az ellenőrzés fokozását is. Miután 1871-ben megállapítást nyert, hogy az olvasóteremből több könyvet kiloptak, az igazgatóság elrendelte, hogy a ruhatáros csak a használt könyvek visszaszáradását igazoló pecséttel ellátott kérelmre adhatja ki az ott őrzött holmit.⁶⁸ Ez az új intézkedés a későbbi években is érvényben maradt.

Ilyen módon vált lassan a kezdetben csupán belső, házi szokások iratlan törvényei alapján működő könyvtár hivatalos, szervezett intézménnyé.

A forgalom további emelkedéséhez nagymértékben hozzájárult 1884-ben az Országos Hírlapkönyvtár felállítása, mely 1888-tól az Országos Széchényi Könyvtárral egyesülve annak negyedik osztályát alkotta.⁶⁹ A kölcsönzési nyilvántartásokból kitűnik, hogy a periodika, elsősorban folyóiratanyag eddig is keresett

része volt az állománynak (a könyvek, folyóiratok és kéziratok használatának aránya általában csak kismértékben tolódott el a könyvek javára), de a kötelespéldány beszolgáltatás elégtelenségéből fakadó gyűjteményi hiányok korlátozták a periodikákra vonatkozó olvasói igényeket is. Emellett a hírlapok kezelése, nyilvántartása, tárolása és a hiányok rendszeres kiegészítése a meglévőnél több munkaerőt és helyiséget kívánt volna ahhoz, hogy használatuk biztosítható legyen. Pedig ez az anyag nemcsak a mindenkori aktuális eseményekben való tájékozódást nyújtotta, hanem éppen a kiegyezést követő évtizedekben, mint a magyar múlt, a 48-as szabadságharc írott dokumentuma különleges jelentőségűvé növekedett. Így, amikor a Széchényi Könyvtár, az Egyetemi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár hírlapállományából egyesített új gyűjtemény, annak első öre és megteremtője, *Szinnyei József* áldozatkész munkájának eredményeként hozzáférhető állapotba került — a periodikák forgalma egyszerre rohamosan megnövekedett. 1890-ben a könyvolvasó mellett (a mai Tájékoztatási Osztály helyiségében) megnyílt a Hírlaptár külön olvasóterme is. Az új helyiség részint megkönnyítette a mellette levő folyosón (a jelenlegi szakkatalógus helyén) felállított anyag kiszolgálását, részint az olvasói férőhelyek számát növelte.

A helyhiány problémája ugyanis, különösen a századforduló éveiben, égetővé kezd válni. A raktározás nehézségei, amelyeket a hírlapgyűjtés még fokozott, már az előző években is felmerültek, majd ezt követően a könyvtár éves munkájáról készített beszámolóknak⁷⁰ állandóan visszatérő segélykiáltásai panaszolják az épület szűkké vált kereteit, a helyprobléma megoldatlanságát. Ezek a nehézségek, melyek óhatatlanul a raktári rend rovására mentek, természetesen az olvasók kiszolgálását, az állomány forgalmazását is akadályozták, különösen az 1910-es évek után, amikor megkezdődött a hírlapanyag egyes részeinek külső épületekbe való átköltöztetése. De a raktározás nehézségei mellett nem kisebb problémát jelentett az olvasótermi férőhelyek csekély száma sem. Már 1903-ban túlszűfolt-ságról panaszkodik a könyvtári jelentés, elsősorban összel és télen, amikor a ruhatárnál rendszeresen 25—30 kutató vár helyüresedésre. Ez az állapot évről évre rosszabbodott, elképzelhető módon, minthogy a statisztikai adatok szerint 1904-ben a könyvolvasót felkereső 26 613 látogató száma 1905-ben 37 422-re növekedett és egészen az első világháború kitöréséig nem is süllyedt 30 000 alá. Ilyen mérvű igények számbavételével hangsúlyozta *Szalay Imre* az új múzeumi épületről írt tervezetében, hogy a jelenlegi 80 férőhelyes olvasóterem helyett legalább 200 személyes terem lenne szükséges a kutatók megfelelő ellátáshoz.⁷¹

A könyvtár használatának forgalmi adatai az olvasóterem megnyitásától 1918-ig a következőképpen alakultak:⁷²

Év	Olvasók száma			Használt művek száma			
	Könyv	Hírlap	Kézirat	Könyv	Hírlap	Kézirat	
1866	jún. 4-től	2 105		5 027		279	
1867		5 841		15 456		884	
1868	aug.—dec.	3 214	[az adatok hiányoznak]	6 803		95	
1869				11 918		20 584	333
1870				19 969		24 739	565
1871							

Év	Olvasok száma			Használt művek száma		
	Könyv	Hírlap	Kézirat	Könyv	Hírlap	Kézirat
1872		7 518		16 374		441
1873		5 224		11 289		385
1874		11 730		26 836		460
1875		14 661		31 670		960
1876		16 145		34 634		963
1877		19 970		41 561		4 558
1878		20 182		44 134		1 750
1879		20 695		38 397		2 402
1880		21 252		41 389		1 361
1881		21 475		41 371		2 045
1882		20 899		40 060		1 801
1883		19 173		34 907		4 729
1884		21 091		39 150		1 834
1885		22 305		43 561		1 951
1886		17 176		33 926		1 432
1887		12 300		21 633		1 078
1888		14 046		26 141		1 071
1889	13 865	1 249		25 307	3 130	1 521
1890	13 602	1 317		28 529	3 295	2 664
1891	16 403	1 765		37 861	3 465	1 429
1892	12 940	1 245		27 294	2 831	1 248
1893	13 238	1 034	312	25 350	2 285	966
1894	12 621	1 619	321	22 864	3 799	871
1895	9 880	1 388	202	21 067	3 988	472
1896	10 934	1 256	206	23 155	3 255	519
1897	12 407	1 881	241	25 658	4 217	774
1898	13 474	2 320	266	29 970	5 025	1 011
1899	15 764	2 603	257	37 227	5 377	820
1900	15 301	2 823	189	39 043	5 990	766
1901	17 822	2 920	245	45 274	6 763	1 145
1902	21 732	2 642	291	50 865	6 035	634
1903	22 568	2 990	293	53 866	6 980	1 466
1904	26 613	3 310	247	65 204	7 326	633
1905	37 422	4 190	302	89 229	9 057	772
1906	37 744	4 059	215	91 363	8 097	1 025
1907	36 789	3 876	215	89 138	6 893	1 351
1908	30 908	3 511	155	78 043	7 281	1 270
1909	32 099	3 362	208	71 638	6 609	1 022
1910	32 306	3 250	228	69 591	6 341	3 127
1911	34 030	2 895	265	71 252	5 377	2 087
1912	29 269	2 519	316	64 710	5 965	3 318
1913	28 472	2 977	273	69 721	7 262	3 383
1914	19 788	2 512	296	60 496	7 257	5 020
1915	21 284	1 387	234	47 056	3 978	2 347
1916	15 008	1 457	212	34 296	3 514	2 245
1917	10 136	1 724	135	24 339	5 308	1 474
1918	10 204	1 704	207	31 043	5 312	2 345

Az adatok érdekesen tükrözik mind a könyvtár belső életének eseményeit, mind az olvasói igények alakulását. Az olvasóterem megnyitásának évében az olvasás lehetőségeinek rendeződése már fél év alatt csaknem kétszeresére növelte az 1860-iki egész évi forgalmat. Visszaesés csak 1869-ben kezd ismét mutatkozni a bútorozási és rendezési munkálatok miatt, melyeknek eredményét az

1876-tól kezdődő adatok bizonyítják, ekkorra fejeződött be ugyanis az állomány végleges elrendezése és így az állandó jelzettel ellátott, betűrendes katalógussal és szakrepertóriummal felszerelt anyag használata könnyebbé, kiszolgálása gyorsabbá vált. Így a következő tíz éven keresztül csaknem állandósult az évente kb. 20 000 olvasó, ez a szám csak 1886-tól kezd ismét csökkenni. A csökkenést csak az első két évben indokolja az olvasóterem ablakozási munkálatai miatt korlátozott nyitvatartási idő. De ennél jelentősebb oknak azt tekinthetjük, hogy a XIX. század utolsó negyedében megszülető és gyors ütemben fejlődő könyvtárhálózat kezdi megosztani az olvasói igények kielégítését. Az egymás nyomában alakuló iskolai- és népkönyvtárak, kaszinói, egyleti könyvtárak, valamint az 1900-ban létesülő Városi Könyvtár a szépirodalmi olvasmányok iránti érdeklődést maguk felé fordítják, a tudományos intézetek mellett működő szakgyűjtemények az intézeti dolgozók szakmai érdeklődését elégítik ki, a minisztériumok, valamint az országos és városi hivatalos szervek könyvtárai pedig az igazgatással kapcsolatos problémákban tudnak felvilágosítással szolgálni. Ezt a fejlődést tükrözik a forgalom számadatai is. 1869-ben a főváros lakossága 280 349 fő volt, ennek 2%-a látogatta az év folyamán az Országos Széchényi Könyvtárat. 1880-ban már nemcsak a népesség szaporodott (370 767 fő), hanem a nemzeti könyvtár anyagát használók százalékos aránya is növekedett, az összlakosságnak 5,7%-ára, majd a kilencszázas évek elején, az előbb említett könyvtáralakulási folyamat eredményeként ismét 3%-ra csökkent.⁷³ Így a nemzeti könyvtár közönségszolgálati funkciója jelentős mértékben szűkült. A használat egyre inkább a tudományos kutatás, elsősorban pedig az egyetemi tanulmányok elősegítése irányába tolódott el. Az olvasóknak főleg az utóbbi kategóriája: az egyetemi hallgatók árasztották el egyre tömegesebben az olvasótermet. Már *Pulszky* Ferenc idézett szolgálati szabálytervezete, 1882-ben, külön is kiemeli a könyvtár látogatói között az egyetemi hallgatókat, akiknek a tanulmányokhoz szükséges olvasmányokkal való ellátását az Egyetemi Könyvtár szűkös (bár a Széchényi Könyvtár olvasóterméhez viszonyítva lényegesen kedvezőbb) helyviszonyai nem tudják biztosítani. Számuk az évek során egyre növekedett, így pl. ha egyetlen évben megnézzük a Széchényi Könyvtár olvasóinak foglalkozási megoszlását, a következő kép tárul elénk: 1889-ben beiratkozott 1287 személy. Ebből egyetemi hallgató 1022, gimnáziumi tanuló 152, tanár 13, hírlapíró 14, egyéb foglalkozású 86. Ennek az utolsó csoportnak az összetétele meglehetősen heterogén, színész, könyvelő, gazdasz, fodrászsegéd, kereskedő, szabó, katonatiszt, orvos, ügyvéd, lelkész nevével egyaránt találkozhatunk. Az egyetemi hallgatók száma ekkor tehát az olvasóknak csaknem felét alkotja és feltehetőleg ezeknek bizonyos hányada számára a könyvtár inkább csak a zavartalan tanulási lehetőséget nyújtotta, magát az állományt nemigen vették igénybe. Ez az arány csak 1905 után módosult némiképp, amikor a világítás problémájának megoldásával sikerült a délutáni nyitvatartást is biztosítani. Az olvasók száma ugrásszerűen csaknem 40%-al emelkedett, és valószínűleg éppen a délutáni látogatók módosították a tudományos kutatók arányát, akiknek munkáját a könyvtár minden módon igyekezett is támogatni. A munkahelyek egyikében külön kutatószobát bocsátott rendelkezésükre, ahol a nyitvatartási idő eltelte, délután 4 óra után is dolgozhattak, sőt a nyári, rendszerint két hónapos zárvatartás idején is a nap meghatározott óráiban folytathatták könyvtári kutatásaikat. Ilyen előnyös intézkedésekkel sikerült is az olvasók megoszlási arányát a következőképpen módosítani:

	1889	1918	1926
egyetemi hallgató	78%	51%	45%
gimnáziumi tanuló	12%	14%	17%
tanár	1%	13%	10%
egyéb (író, művész, orvos, mérnök, jogász, katona stb.)	9%	22%	28%

Az egyetemi hallgatók mindjobban elmaradnak, valószínűleg a vizsgaidőszakban a növekvő helyhiány, a többórás várakozások veszik el kedvüket a könyvtár látogatásától, viszont az „egyéb” kategóriába sorolt olvasók száma növekszik. Természetesen ezek sorába nemcsak tudományos kutatókat kell értenünk; az egyetemi tanárok, írók, hírlapírók, művészek mellett e számot növelik az orvosok, műszaki értelmiségiek, jogászok egy-egy adat keresésére szorító látogatásai, a hivatalnokoknak, kereskedőknek, iparosoknak első-sorban az aktuális hírlapanyag felé irányuló érdeklődései, sőt a nyugdíjasok szépirodalmi olvasgatásai is. Mégis, e foglalkozását tekintve vegyes összetételű olvasórétegnek, és emellett főleg a középiskolai tanárok számának növekedése egészséges fejlődést jelent a nemzeti könyvtár közönségszolgálatában, melynek célja végül is csak másodsorban lehet az egyetemi képzés támogatása, első helyen a nemzeti kultúra kincseinek megőrzése és a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé tétele áll.

Az olvasott művek tartalmi megoszlásáról nem tudunk pontos képet alkotni. A forgalmazott nyomtatványok száma az olvasók számának általában a kétszerese. 1887-ben például 12 300 olvasó 21 633 művet használt, ugyanakkor az Egyetemi Könyvtárban ez évben 31 505 olvasóra 37 248 könyv, az Akadémiai Könyvtárban 8 807 olvasóra 10 807 könyv jutott, tehát a Széchényi Könyvtár viszonylagos, egy főre eső könyvforgalma a legnagyobb. A kéziratok keresettsége, összehasonlítva az előző korszakkal, csökken (1860-ban 3553 nyomtatvány mellett 1808 kéziratot használtak!), ennek oka szintén összefügg az egyetemi hallgatók számának megnövekedésével, akik a kéziranyagot kevésbé, vagy egyáltalán nem keresték. A helyi használatban forgalmazott műveknek az állomány egészéhez viszonyított aránya hozzávetőlegesen így alakult: egy év alatt az összes nyomtatványoknak (beleértve az aprónyomtatványokat is, de a hírlapokat kivéve) kb. 14—20%-a, a kéziratoknak 10—15%-a, a hírlapgyűjteménynek pedig 17—25%-a fordult meg az olvasók kezén.

A Hírlaptár forgalma, az anyag rendezett felállítása, a hiányok kiegészítése és a külön olvasóterem megnyitása után, érthető módon, rohamosan növekedett. A könyvtár évi statisztikája 1888-tól regisztrálja külön a hírlapolvasók számát, mely évente átlagosan az összforgalomnak 10—12%-át jelentette. (A számokat kizárólag a hírlaphasználatra kell értenünk, a folyóiratok ekkor még a könyvgyűjteményhez tartoztak.)

A hírlapok használata a korszak kezdetén szinte kizárólag a helybeni olvasásra korlátozódott, mivel kölcsönzésüket, legalábbis az egyes évfolyamok beteltéig, az 1869. évi miniszteri leirat a legszigorúbban megtiltotta.⁷⁴ Ezt a tilalmat az 1898-iki szervezeti szabályzat még a múzeum tisztviselőire is kiterjesztette. A betelt évfolyamok, kötetés után, egészen 1884-ig, a Hírlaptár felállításáig, a nyomtatványok gyűjteményébe soroltattak és kölcsönzésükre a továbbiakban az ott érvényes rendszabályok voltak irányadók. Így a kölcsönzési statisztika nem is tüntette fel külön a hírlapok forgalmát, annak számáról pontos adatunk nincsen,

de a kölcsönzött művek nyilvántartásából arra következtethetünk, hogy a könyvek és periodikák kölcsönzési aránya, az előző korszakhoz képest, lényegesen nem változott.

Az új olvasóterem megnyitásakor, 1866-ban kiadott utasítás kizárólag a könyvtár helyi használatának szabályozására szorítkozott, a kölcsönzések kérdésében három évtizeden keresztül még az 1859. évi szabályzat előírásait tartották szem előtt — ha nem is következetesen. Így pl. a kéziratokra vonatkozó tilalom ellenére 1867-ben 29 kézirat kölcsönzéséről ad számot a statisztika, adatok hiányában csak feltételezhetjük, hogy ez a szám az elkövetkező években sem változott.

És bár a szabályzat a kölcsönzők körét is korlátozta, volt rá eset, hogy maga a könyvtárőr ajánlotta fel egy-egy mű kölcsönadását, mint pl. *Thurzó* Miklós trencsényi főjegyzőnek, aki *Bél* Mátyás egyik kézírata iránt érdeklődött, *Mátray* a felvilágosítással párhuzamosan a kézirat három havi kikölcsönzésének lehetőségét is felvetette.⁷⁵ Ezzel ellentmondásban viszont, ugyancsak *Mátray* — a fenti levéllel egyidőben — a miniszterhez intézett feliratában szorgalmazza a kölcsönzés szabályozását, mely alatt, ezúttal, annak szigorítását illetve korlátozását érti, attól való félelmében, hogy a kölcsönzés „ha általánosan divatba jő, akkor könyvtárunk kölcsönkönyvtárrá fog átfajulni.”⁷⁶ A nemzeti könyvtár épsege és teljessége szempontjából veszélyes kölcsönzési gyakorlat valóban lassan oly mértékben elfajult, hogy 1887-ben már a kölcsönzők száma 2000, a kölcsönvett művek pedig 3000 fölé emelkedett (vagyis a könyvtár évi forgalmának csaknem 15%-át alkotta). Nem várható hát sokáig magára az új szolgálati szabályzat, mely 1889-ben végül is, többek között, ezt az égetővé vált kérdést is rendezte.⁷⁷ Az idevonatkozó szabályokban ugyan nem hozott semmiféle változást az 1859. évekhez képest, de azoknak ismételt írásbafoglalásával és leszögezésével gátat vetett mind a nemzeti könyvtárral szemben támasztott és az Egyetemi Könyvtár példájára hivatkozó kölcsönzési igényeknek, mind a könyvtárosok e kérdésben olykor túlságosan liberális gyakorlatának. Az eredményt a statisztika számokkal bizonyítja: évente átmenetileg csupán 1000—1500 kölcsönzési eset szerepel. Azonban, úgy látszik, az egyes rendelkezések betartásának szigora csak egy-két éven keresztül érvényesült, utána fokozatosan egyre lazábban kezelték, szabadabban bírálták el a kérelmeket, így aztán a századforduló évei után újra felszökik a kölcsönzések száma, egészen 1909-ig, amikor is az újonnan kiadott szabályzat ideig-óráig ismét rendet teremtett.⁷⁸ Ez a szabályzat azonban már korántsem foglalt olyan határozottan állást sem a kölcsönzők személyének, sem a kölcsönözhető műveknek megítélésében, mint az előzőek. Az évek során hozott rendelkezések szelleménél lényegesen kötetlenebb gyakorlatot kívánta csupán írásba foglalni, amikor a kölcsönzésre jogosultak pontosan meghatározott körét nagyvonalúan kiterjesztette általában a „szakemberekre” és a „kiváló társadalmi állást elfoglaló, a könyvtári tisztviselők előtt személyesen ismert egyénekre”, a kölcsönzés időtartamát pedig a korábbi négy hétről két hónapra emelte fel. Ismét szerepel itt, az 1889-es szabályzathoz átvéve, a külföldi kölcsönzések kérdése is, melynél a viszonyossági elv érvényesül, továbbá a tanintézetek, hivatalos szervek és más könyvtárak számára biztosított kölcsönzések feltételei. Ez utóbbi ugyan már szinte a könyvtár alapítása óta a gyakorlatban szokásban volt, de az új szabályzat, igen helyesen, már különbséget tett az egyéni és a hivatalos kölcsönzések elbírálásában: a tanintézetek és az állami hivatalok számára, kivételes esetben, kéz-

iratokat, okleveleket és unicumokat is rendelkezésre kívánt bocsátani, magán-személyek azonban ezeket csak az olvasóteremben tanulmányozhatták.

A kölcsönzést — az előírás értelmében — saját kezű aláírással kellett elismerni, a valóságban azonban a nyilvántartásnak ezt a rovatát is, hasonlóan az előző korszakhoz, a könyvtáros töltötte ki. A kölcsönzések regisztrálására 1866-ban újabb két kötetet nyitott a könyvtár: egyikben a kölcsönzők nevének betűrendjében, a másikban a kölcsönadott művek alapján tették meg a bejegyzéseket.⁷⁹ (E két kötet már csak a nyomtatványokat sorolja fel, a kéziratok kölcsönzését, miután 1866-ban különvált a Kézirattár gyűjteménye, külön kezelték.) A visszaszolgáltatást dátum igazolja, melyekből megállapíthatjuk, hogy a határidő betartását nem kezelték nagyon szigorúan. Nem ritka a több évre húzódó kölcsönzés sem, és reklamálásra is aránylag kevészer és általában csak egy év eltelte után került sor.

A könyvtár tudományos jelentőségét bizonyítják a kiragadott nevek, abban a sorrendben és olyan címmegjelöléssel, ahogyan azt a kölcsönzési nyilvántartás feltünteti: *Szigligeti Ede* (*Mednyánszky* Alajos: *Elbeszélések* c. művét kölcsönözte 1867-ben), *Jókai Mór* szerkesztő, *Herváth Mihály* püspök, *Ballagi Aladár* tanárjelölt, *Bucánszky* Alajos nyomdász, *Csemegei Károly* igazságügyminiszteri államtitkár, *Szarvas Gábor* pesti kir. gymn. tanár, *Táncsics Mihály* (*Sajnovics: Demonstratio* c. művét, valamint az *Aranytrcmbitát*), *Herman Ottó* (az *Erdészeti Lapok* néhány évfolyamát), *Pesty Frigyes*, *Gyulai Pál* egyetemi tanár, *Pósa Lajos* tanár, *Csengery Antal*, *Grill Károly* könyvkereskedő, *Beöthy Zsolt* tanár, *Izsó Miklós* szobrász stb. E nevek mellett akadnak szép számmal a kölcsönzők sorában egyetemi hallgatók, tisztviselők, sőt elvétve, gimnáziumi tanulók is, de ezeknek többsége csak valamelyik könyvtáros jóállása mellett vehette igénybe az állományt.

A Széchényi Könyvtár olvasószolgálatára e hosszú, több, mint félévszázados korszak folyamán, hatalmas fejlődésen ment keresztül. Fejlődését külső tényezők hatása ösztönözte és az ezekhez alkalmazkodó belső könyvtári munka menete segítette elő. A főváros fejlődése, nemcsak a lakosság számának az ipari kapitalizmus kibontakozásával összefüggő emelkedését jelentette, hanem a kulturális intézmények összpontosulását is. Ennek hatására pedig viszonylag szélesebbé vált mind az egyes tudományok aktív művelőinek, mind a szépirodalom és a tudományok iránt érdeklődőknek köre. És bár a különböző jellegű és színvonalú könyvtárak elszaporodásával megoszlott e kör kulturális igényeinek kielégítése, a nemzeti könyvtár speciális állományának vonzerejét ez nem csökkentette. A hungarica könyvanyag mellett a kéziratok, oklevelek, majd 1884 után elsősorban a magyar hírlapok egyedülálló gyűjteménye jelentette azt a többletet, melyet a Széchényi Könyvtár a többi tudományos-, szak-, és közművelődési könyvtár mellett nyújtani tudott olvasóinak.

E körülmények hatása közvetkedtben megnövekedett számú olvasóközönség ellátása szükségszerű változást hozott a könyvtár közönségszolgálati munkájában is. Egyfelől a gyűjtemény lassú, de mégis állandó gazdagodása, másfelől az olvasók és kutatók számának emelkedése új könyvtári szervezet és előírászerű belső rendszer kialakítását tette szükségessé, szakítva az előző korszak hagyományos, részben a könyvtárór személyétől függő gyakorlatával. A gyűjtött dokumentumok sokfélesége más-más őrzési és feltárási munkamódszert kívánt, ezért jöttek létre egymás után a könyvtár külön tárai: a nyomtatványok osztályából 1866-ban kivált Kézirattár, 1882-ben a családi levéltárakat őrző Levéltári Osztály, majd

1884-ben az újonnan létesített Hírlaptár. A szerteágazóbb szervezet és a megnövekedett létszámú tisztviselői kar irányításának egységét csak írásba foglalt rendelkezés biztosíthatta: a felszázados korszak folyamán három, bár egymástól lényegesen nem különböző szervezeti és szolgálati szabályzat⁸⁰ látott napvilágot. Ezeknek szellemében — ha nem is mindig következetesen — működött a közön-ségsszolgálat is, melynek számszerű eredményeit az előbbiekben áttekintettük. De hamarosan elháríthatatlan akadályként jelentkezett a növekvő helyhiány. A Múzeum és a könyvtár közös otthonául szolgáló épület szűk kerete egyre bénítóbban hatott mind a raktári rend megtartására, mind pedig a megnövekedett számú olvasóközönség kiszolgálására. Joggal feltételezhetjük, hogy, ha a helykérdés évtizedeken keresztül hangoztatott és felsőbb helyen ismételt elodázott problémája megoldást nyert volna, a Széchényi Könyvtár gyűjteményét az elért eredményeknél lényegesen nagyobb arányban állíthatta volna a tudományos kutatás és művelődés szolgálatába. Mert ennek mindkét feltétele adva volt: az állomány publikálásra, tudományos felhasználásra és önművelésre használható kincsei mellett nem hiányzott az e kincseket igénylő és azok értékét megbecsülő olvasóközönség sem — ha számát és összetételének széles skáláját tekintve nem is vetélkedhetett a maival. A helyhiány problémáját egyedül megoldó új könyvtárépület kérdését azonban az első világháború kitörése hosszú időre levette a napirendről és e kérdés, átmenetileg, el is veszítette jelentőségét. A háborús évek nem kedveztek a könyvtár fejlődésének sem. Az állomány gyarapítása, elsősorban a külföldi tudományos művek tekintetében, elmaradt (helyette a minden pénz felemészítő világháborús-gyűjtemény kialakítása került előtérbe), a tisztviselők körében a katonai behívások hátráltatták a feldolgozómunkát, az olvasóközönség száma pedig felére csökkent.

V. 1919

A következő korszak, az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság ideje, terjedelmében ugyan — az előzőkhöz viszonyítva — igen rövid, de jelentősége mégis indokolja, hogy külön fejezetben tárgyaljuk. A tulajdonképpeni eseményeket tekintve nem történt — hisz e néhány hónap alatt nem is történhetett — a könyvtár belső életében lényeges változás, de a megváltozott politikai és társadalmi helyzet természetes hatással volt az olvasóközönség összetételére, és elsősorban, a nemzeti könyvtár funkciójával kapcsolatos elképzelésekre.

A Tanácsköztársaság kulturpolitikájában a könyvtárügy, mint a népművelés, valamint a tudomány kisajátításának eszköze, fontos helyet foglalt el, az ezzel kapcsolatban kiadott nagyszámú rendelet és közlemény alapján bontakozik ki előttünk a magyar könyvtári hálózat első, tervszerű és szakszerű felépítésének gondolata. Ez a tervzet, ha teljes egészében nem is valósulhatott meg, csírájában is igen sok értékes és tanulságos mozzanatot tartalmazott. Mivel a könyvtárügy területén elsősorban a közművelődési könyvtárak létesítésében és korszerűsítésében volt legerősebb az elmaradás (hiszen a régi rendszerben létesített, úgynevezett „népkönyvtárak” — az egy Városi Könyvtár kivételével — inkább megcsúfolói voltak ennek az elnevezésnek), így a kiadott rendelkezések többsége természetesen ezekre vonatkozott. Korszerűsítésük és számuknak növelése azonban hatással volt a nemzeti könyvtárra is: a közművelődési funkció ellátását levette volna

válláról, hogy anyagát, valamint olvasótermének korlátozott számú férőhelyét teljes egészében a tudományos kutatás szolgálatába állíthassa.

A tanácsköztársasági könyvtárpolitika ugyanis a könyvtárak szerteágazó rendszerében a nemzeti könyvtárnak főként muzeális szerepet szánt, mely gyűjtőköri adottságaiból kifolyólag kizárólag a magyar tudomány (elsősorban pedig a humán tudományok) művelésének forrása lehet. Az 1919 márciusában összeállított „Az országos könyvtárügy rendezésének általános alapelvei” c. programtervezetben ezt olvashatjuk: „A mai Nemzeti Múzeum épülete teljesen könyvtári célokra volna átengedendő s a Nemzeti Múzeum Könyvtára nagy muzeális könyvtárrá volna kifejlesztendő. A magyar nyelvű s magyar dolgokra vonatkozó nyomtatványok teljes gyűjteménye volna, inkább a jövő kutatója és a múlt történetírója számára szolgáló dokumentumraktár, mint a jelen élő eszköze. Egyetlen könyvtára volna Budapestnek, mely inkább őrzi a könyveket, mintsem használ-tatja.”⁸¹

A megfogalmazás a maga tömörségében is világosan rávilágít annak a szerepnek az igen helyes elképzelésére, amelyet e kultúrpolitika a Széchenyi Könyvtár számára kívánt kijelölni. A tudományos kutatás megfelelő színvonalát akarta biztosítani a könyvtár praesens jellegének megőrzésével, sőt fokozottabb hangsúlyozásával. Már a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt, 1919 februárjában, a Kommunista Párt *Dienes László* által kidolgozott „Könyvtárügyi Program”-ja⁸² a nemzeti könyvtárral szemben támasztott követelményként jelöli meg az estig nyitvatartó olvasótermeket és sok kisebb kutatószobát. Az ezzel kapcsolatos helyproblémát az egész múzeumi épületnek a könyvtár céljaira való átengedése oldaná meg, véget vetve ezzel a zsúfoltság és helyhiány évtizedes panaszainak.

A könyvtár forgalmára vonatkozó statisztikai adatok a Tanácsköztársaság idejét külön nem tüntetik fel. Az 1919-es év együttes eredményei valamivel alatta maradtak az ezt megelőző és követő éveknél: 9393 olvasó 27 734 könyvet, 1728 olvasó 5007 hírlapot és 90 kutató 2279 kéziratot használt az olvasótermekben. A számok csökkenését azonban a fűtési nehézségek magyarázzák; a fehér terror első hónapjaiban, októbertől kezdve, bár az olvasótermek nyitva állottak a közönség előtt, de fűtés egyáltalán nem volt, így az olvasók száma erősen megcsappant. A statisztikát tehát valószínűleg ez az időszak módosította, a Tanácsköztársaság ideje alatt az olvasók száma — a világháború éveivel viszonyítva — lényegesen nem változhatott, mivel a könyvtári hálózat kiépülése, végső formájában, a rövid idő alatt nem valósulhatott meg.

A kölcsönzés kérdése a könyvtárügyi program említett része külön nem tért ki, de a muzeális jelleg hangsúlyozása arra enged következtetni, hogy ezen a téren is fokozott szigorot kívánt volna érvényesíteni. Hiszen a megőrző, praesens könyvtár közönségszolgálatában a kölcsönzés legfeljebb kivételes esetekben, de csak igen jelentéktelen helyet foglalhat el. A gyakorlatban azonban néhány hónap alatt ezt sem lehetett következetesen elérni, bár a kölcsönzések számadatai az év folyamán csökkenést mutatnak: 1913-ban 2978, 1919-ben 2254, 1923-ban 4987 személy vette igénybe az állományt házi használatra. De ennél a még mindig elég magas számnál jelentősebb körülmény volt az állomány teljessége szempontjából a közoktatásügyi népbiztosságnak egyik rendelete, mely szigorúan felszólította mindazokat „akik ... bármely közgyűjteményből való könyveket két hónapnál hosszabb idő óta tartanak maguknál, hogy azokat ... haladéktalanul szolgáltatassák vissza.”⁸³ A büntető szankciót is kilátásba helyező intézkedés hatására.

szinte valamennyi közgyűjtemény, köztük a Széchényi Könyvtár állományába is visszakerült néhány, évekkal előbb kikölcsonzött, már-már elveszteként kezelt nyomtatvány, kézirat.

Mindezeknek a jelentős kezdeményezéseknek a megvalósítását a Tanácsköztársaság leverése és az ellenforradalom győzelme megakadályozta. Az ezután kezdődő korszak nehéz 25 évet jelentett a könyvtár történetében, melynek első fele nem sok sikerben és eredményben bővelkedett, utolsó tiz évében pedig a modern könyvtári munka nagyszabású kibontakozásának a második világháború pusztítása vetett gátat.

A közbeeső évek jelentősége elsősorban inkább a belső munkaszervezet átalakulásában mutatkozott meg, melynek hatása azonban — a háború kitörése miatt — az olvasószolgálat eredményein még nem volt lemérhető. Majd utána, az 1945-ös esztendő, ismét egészen új korszak kezdetét jelentette, mely nemcsak új feladatokkal gazdagította a nemzeti könyvtárat, hanem olvasóközönségének összetételét és számát is gyökeresen megváltoztatta. Éppen ezért — a problémák újszerűsége, a megfelelő irány keresésének nehézségei és a felszabadulást követő új célkitűzések miatt — e két korszak (1920—1944; 1945—1964) vizsgálata önálló tanulmányt érdemel.

Jegyzetek

1. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSzK), Kézirattár, Fol. Lat. 86. fol. 20—24.
2. *Institutum Diplomatico-Historicum Incltyi Regni Hungariae*. Pest 1791.
3. *Institutio Grammatophylacii Publici pro Instituto Diplomatico-Historico Incltyi Regni Hungariae*. Pest 1792.
4. *Cogitationes pro plano erigendae Bibliothecae Nationalis*. OSzK Kézirattár, Fol. Lat. 2565.
5. *Kovachich* tervezete azonban e könyvtárnak szűkebb gyűjtőkört szabott, mint a később létesült nemzeti könyvtaré volt: anyagát kizárólag a magyar jog- és történettudomány forrásműveire és feldolgozásaira kívánta korlátozni.
6. Magyar fordításban ld. *Kollányi Ferenc: A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára*. I. köt. Bp. 1905. 63. l.; *Fraknói Vilmos: Gróf Széchényi Ferenc*. Bp. 1902. 235—240. l. (Magyar történeti életrajzok 41.)
7. *Kollányi* i. m. 76. l.
8. *Kollányi* i. m. 98. l.
9. *Horvát István* visszaemlékezésében (Ld. *Horvát István* 1843-ik évi emlékirata a N. Múzeum Könyvtáráról. = *Magy. Könyvszle.* 1887. 226. l.) augusztus 20-ra teszi a megnyitás dátumát. Ezt veszi át *Hunfalvy János* (*Budapest és környéke*. Pest 1859, 124. l.) és *Mátray Gábor* is (*A magyar Nemzeti Múzeum korszakai*. Pest 1868, 13 l.). De az ellentmondó adatokkal kapcsolatban *Mátray* világosan közli, hogy a hivatalos megnyitás ugyan valóban csak december 10-én történt, de már ezt megelőzően is naponta három órán keresztül az érdeklődők megtekinthették a könyvtárt.
10. *Kollányi* i. m. 151. l.
11. *Kollányi*: i. m. 236. l.
12. A pálos kolostorban való elhelyezés nemcsak a szaporodó gyűjtemény befogadásához nem volt megfelelő, de a papnövelde új rektora is igényt tartott a könyvtár helyiségeire és szorgalmazta elköltöztetését.
13. *Museum Hungaricum Excelsis Regni Proceribus et JJ. Statibus ac Ordinibus exhibitum*. Budae 1807.
14. *Album bibliothecae Hungaricae Széchényianae regnicolaris in Comitibus SS. et OO. Budensibus art. XXIV. An. 1807 confirmatae*. OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 972.

15. Ld. *Kazinczy Ferencz: Pestre.* [Sajtó alá rend. *Rexa Dezső.*] Bp. 1929, 15. l., továbbá *Kazinczy Ferenc levelezése.* Közzéteszi *Váczy János.* Bp. 1910. 20. köt. 502. l. Levél *Horvát Istvánhoz.*
16. OSzK Irattár, 1826. jún. 8. Idézi *Kollányi:* i. m. 210—229. l.
17. A napirend facsimiléjét ld. *Kollányi:* i. m. 228. l. melléklet. A „megjegyzett órák” délelőtt 9—12 és délután 3—6 időt jelentették.
18. Supplementum ad organisationem Musaei Hungarici. Országos Levéltár. Archivum Regnicolare. Acta Musei Nationalis. 1811. 3002. Idézi *Kollányi:* i. m. 242—245. l.
19. Ugyanakkor még az Egyetemi Könyvtár sem kölcsönzött — 1771. évi szabályzata alapján — kódexeket, ritkaságokat, többkötetes műveket. Ld. *Bruckner János: A jozefinista kultúrpolitika és az új Egyetemi Könyvtár.* = *Magy. Könyvszle.* 1956. 114. l.
20. *Kollányi:* i. m. 367. l.
21. *Lechner Jenő: A magyar Nemzeti Múzeum épülete 1836—1926.* Bp. 1927, 13. l.
22. Ld. *Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici.* Budae 1818, Tom. 1., továbbá *Horvát István 1843-ik évi emlékirata a N. Múzeum Könyvtáráról.* = *Magy. Könyvszle.* 1887. 224—238. l., *Mátray Gábor: A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai.* Pest 1868, 11—38. l.
23. Pl. OSzK Irattár 1828. febr. 28., 1830. dec. 30.
24. *Vö. F. Csanak Dóra: Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig.* Bp. 1953, 15 l. (Az Akadémiai Könyvtár kiadványai 14.)
25. *Kollányi Ferenc* által írt két töredékés fejezet az Országos Széchényi Könyvtár történetéről. OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1867. 8 [16]. l.
26. Ld. *V. Windisch Éva: Az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosai a reformkorban.* — Tanulmányok Budapest múltjából. 14. köt. Bp. 1961, 422. l.
27. 1837-ig a személyzetet csak a könyvtári őr és a szolgálta jelentette, ezután nevezték ki harmadikként *Mátray Gábort.*
28. Országos Levéltár. Archivum Regnicolare. Acta Musei Nationalis. 1819. 144.
29. Erre vonatkozólag ld. *V. Windisch Éva: Könyvtári munka a reformkorban az Országos Széchényi Könyvtárban.* = *Az OSzK évkönyve.* 1957. Bp. 1958. 262. l.
30. *Országgyűlés írásai.* Pozsony 1836. 6. köt. 236. l., 7. köt. 1. oszt. 97., 105., 346., 448., 560. l.
31. *Horvát István* id. emlékirata. = *Magy. Könyvszle.* 1887. 232. l.
32. A költőzködés, *Horvát* irányítása mellett, tervszerűen kezdődött, de közben az építkezés vezetői őt, még ki nem ürfített terem fölött lebontották a tetőt, siettetve ezzel a szállítást menetét.
33. *Mátray G.* i. m. 41. l.
34. *Horvát István* id. emlékirat. *Magy. Könyvszle.* 1887. 234. l.
35. OSzK Irattár, 1840. febr. 12.
36. OSzK Irattár, 1841. febr. 26., márc. 4.
37. Ld. 14. jegyzet.
38. *Kollányi Ferenc: Az Akadémia és a Nemzeti Múzeum.* Bp. 1910, 110. l.
39. OSzK Irattár, 1845. 8.
40. Az épületre és az építkezés menetére vonatkozólag ld. *Lechner Jenő: A Magyar Nemzeti Múzeum épülete.* Bp. 1927.
41. Ld. 13. jegyzet. A helyiségek tervezett elosztása a következő lett volna: 1. a szolga szobája, egyben ruhatár, 2. az őr szobája, ebből nyílta egyfelől 3—4. a két összefüggő olvasóterem, másik oldalról 5. a könyvraktár.
42. Országos Levéltár. Archivum Regnicolare. Acta Musei Nationalis. 1844. 2.
43. OSzK Irattár, 1850. 82/b.
44. OSzK Irattár, 1849. 23/b, majd ue. bővebben 1850. 12.
45. OSzK Irattár, 1850. 73.
46. *Oesterreichischer Korrespondent.* 1850. júl. 27.
47. OSzK Irattár, 1850. 82/b.
48. OSzK Irattár, 1848. 26.
49. Az 1848/49-es évek politikai eseményeinek és könyvtári vonatkozású intézkedéseinek adatszerű felsorolását ld. *Mátray Gábor:* i. m. 52—62. l.
50. *Kubinyi Ágoston: A Magyar Nemzeti Múzeum.* Pest 1861, 26. l.
51. OSzK Irattár, 1850. 73.
52. *Tóth András: Az Egyetemi Könyvtár és a magyar tudományos élet.* = Tanulmányok Budapest múltjából. 12. köt. Bp. 1957, 466. l.
53. Országos Levéltár, Archivum Regnicolare. Acta Musei Nationalis. 1845. 2287.

54. OSzK Irattár, 1847. 8.
55. Vö. Toldy Ferenc: *Utasítás a M. Académiai Könyvtár tisztviselői számára*. Buda, 1848.; Tóth András: *Az Egyetemi Könyvtár Fejér György igazgatása alatt*. Bp. 1959, 9. 1. (Az Egyetemi Könyvtár kiadványai 10.)
56. OSzK Irattár, 1849. 29.
57. OSzK Irattár, 1850. 109.
58. OSzK Irattár, Kimutatás a kölesönzők nevérol.
59. OSzK Irattár, 1848. 20.
60. Th. Mommsen 1857-ben *Korabinszky: Biographisch-historisches Lexikon*-ját, Müller: *Epitome ... de urbe Budensi* c. művét, és a *Calendarium Jauriense* 1748. évi kötetét kölcsönözte, majd 1866-ban történt újabb látogatása idején a következő műveket: *Cimeliotheca Musei Nat. Hung.*, Kulcsár István: *Hazai tudósítások 1808—1812*, Müllner, M.: *Geschichte des evang. Gymnasiums zu Oedenburg*, stb.
61. Erre vonatkozólag bővebben ld. OSzK Irattár, 1869. 3.
62. OSzK Irattár, 1866. 27.
63. OSzK Irattár, 1869. 3.
64. A Magyar Nemzeti Múzeum szervezete és szolgálati szabályzata. Bp. [1889].
65. A Magyar Nemzeti Múzeum szervezete és szolgálati szabályzata. Bp. [1898].
66. A Magyar Nemzeti Múzeum szervezete és szolgálati szabályzata. Bp. [1909].
67. OSzK Irattár, 1875. 30.
68. OSzK Irattár, 1871. 58.
69. Részletesen ld. Goriupp Alisz: *A Magyar Nemzeti Múzeum hírlaposztálya fennállásának első félszázadában 1884—1934*. Bp. 1934.; Dezsényi Béla: *Az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára*. = *Az OSzK Évkönyve*. 1957. Bp. 1958, 84—107. l.
70. A beszámolók a *Magyar Könyvszemle* évfolyamaiban (és részben ebből készített különlenyomatokban) jelentek meg. A továbbiakban, ha forrást külön nem idézünk, az adatokat az éves jelentésekből merítettük.
71. Szalay Imre: *A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek méltó elhelyezése*. Bp. 1907.
72. Az adatokat ld. részben az Irattár aktáiban, részben a *Magyar Könyvszemle*ben megjelent éves beszámolóiban. A kimutatások 1888-ig csak összevonva tüntetik fel a könyv-, hírlap- és kézirat-olvasók, valamint a használt könyvek és hírlapok számát. A kéziratok forgalmazására vonatkozó adatok hiányosak.
73. A népességre vonatkozó statisztikai adatokat ld. *Budapest félszázados fejlődése. 1873—1923*. Bp. 1925. (Budapest szfv. statisztikai közleményei 53.)
74. OSzK Irattár, 1869. 3.
75. OSzK Irattár, 1870. 13.
76. OSzK Irattár, 1870. 1.
77. Ld. 64. jegyz.
78. Ld. 66. jegyz.
79. OSzK Irattár. Kölesönzési nyilvántartások.
80. Az 1889., 1898. és az 1909. évi szolgálati szabályzatok. Az 1866. évi szabályzat kizárólag az olvasóterem használatára vonatkozott.
81. *A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye*. Forrásgyűjtemény. Közzéteszi, bev., és jegyz. ell. Kóhalmi Béla. Bp. 1959, 11. 1.
82. Ld. uo. 7. l.
83. *A Tanácsköztársaság könyvtárügye*. 1919. 1. sz. máj. 1.

The history of the National Széchényi Library's Readers Service (1802—1919)

L. FERENCZY

The formation of the work of the reader's service is only a part in the history of the National Széchényi Library, however it gives also in itself a true picture of the library's whole life. The development of the reader's service has always been in close connection with the development of the whole institution, and even the founder, Count Ferenc Széchényi set in its aim the preservation of the nation's treasures and its strengthening for the common use. In the early period following the official opening of the collection on 10th December 1803, this use meant first of all the visits of the interested people and not the work of the real researchers. This fact is proved by the two visitors' books dating from 1807 to 1852. The readers were mainly interested in manuscripts and in charters which by means of their data unpublished previously, offered much greater possibilities for research work than printings held in other libraries. At that time the use of the documents had not yet been restricted by law, the first order of this kind was brought by the parliament in 1832/36 which forbade the loan of the library's documents stressing by this the museum character of the national library.

In the following years even the service for research readers could not be ensured as the collection which had by that time been moved several times, had to be rescued because of the floods of the Danube in 1838 and it found its final home together with the several other departments of the Museum in the present building of the National Museum which was finished in 1846.

The first twenty years in the new building of the national library were devoted to organized library work, to the increased development of the readers' service and to the outgoing supplies regulated also by the orders. Development to a greater extent was, however, frustrated by the period which followed the defeat of the war of independence. Its pressing political conditions were by no means favourable for the library, incorporating the national thought and which slackened only after 1860. The consequences of the oppression were that the necessary funds were not ensured, the fitting out of the rooms rendering possible the constant use and final arrangement was delayed and the statutes of administration ensuring the safety of the collection and the undisturbed work were not issued but till late. Nevertheless the library had been striving to fulfill its task. The book registering the names of the borrowers gives evidence that the collection was used by prominent figures in Hungarian science and literature whose activities in the special literature and fiction are periods of great importance. The year by year increase in the number of research workers proves that in comparison to the previous years an ever widening cross-section of our society needs the use of the national library. The preliminary condition of the fulfillment of this requirement was to ensure a Readers' Room for 80 persons. The hall was inaugurated in 1866.

This date was the beginning of a new period in the history of the readers' service which up to the breaking out of the First World War in 1914 underwent immense changes. The formation of Budapest as a united capital in 1873 had as a result not only the increase in the population, which was in connection with the development of industrial capitalism, but also the centralization of the cultural institutions. As a consequence of this the circles both of the research works in the sciences and that of the persons interested in literature and in science grew even wider. Although the Hungarian library network also began to develop in that time, and in certain respects obstructed the complete fulfillment of the cultural requirements of this circle, the interest towards the national library's specialised collection did not wane. The Széchényi Library could offer to its readers, besides the hungarica material, manuscripts, charters and, after 1884, the unique collection of the Hungarian periodicals, in addition to the material of the other scientific, technical and public libraries. This fact resulted in the increase of the readers, which for their benefit necessitated changes in the library's public service. The continuous enrichment of the collection and the increase of the readers and research workers made necessary the re-organization of the library and new internal regulations breaking with the traditions.

During this time university students formed the greater part of the readers, however, since the turn of the century, as the possibilities for research work improved, the proportion of the scientific researchers increased considerably. According to the remaining documents they

were naturally first of all interested in the Hungarica material. Besides fulfilling the requirements for the readers' service, it performed its duty also in the field of lending, although this activity was restricted in view of the character of the national library.

After the war, at the time of Hungarian Council Republic in 1919, the political and economic conditions had undergone a complete change and as a consequence of this it naturally had an influence on the composition of the readers and on the ideas about a national library's function. The planned establishing and modernizing of the public library network would have resulted in emphasizing the museum character of the national library. The policy of national education of the Council Republic wished to ensure a high standard of the scientific research work, preserving and even more, underlining the character of the Széchényi Library. The implementation of this important programme was unfortunately prevented by the defeat of the Council Republic. The period of the ensuing 25 years in the history of the library was full of difficulties, in the first part of which it had hardly any success, and in the last ten years when a large-scale and modern library work could have been developed, the devastations of the Second World War began. This period of time will be presented in a separate study.